

ОРАТОРСЬКІ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОПОВІДІ

У статті розглянуто вплив традицій древніх ораторів та праць отців Церкви (Василія Великого, Григорія Назіанзіна та ін.) на становлення жанру проповіді та інших жанрів української літератури.

Ключові слова: проповідь, релігійний стиль, релігійний жанр, ораторські традиції.

Наталія Піддубна

Ораторские традиции в украинской проповеди

В статье рассмотрено влияние традиций древних ораторов и творений отцов Церкви (Василия Великого, Григория Назианзина и др.) на становление жанра проповеди и других жанров украинской литературы.

Ключевые слова: проповедь, религиозный стиль, религиозный жанр, ораторские традиции.

Natalia Piddubna

Speakers' traditions in the ukrainian sermon

The connection of the Ukrainian sermon with the traditions of ancient speakers and epe reports of the Fathers of Church (Vasuliy the Great, Grugoriy Nazianzin and so on) are analyzed in the article; the influence of the Russian ancient sermon on the others literature genres is researched in the article too.

Key words: a sermon, the religions style, a genre, Speakers' traditions.

На сьогодні не викликає сумніву той факт, що релігія є одним із дієвих чинників впливу на суспільство, потужним засобом формування духовності. Саме тому в останні десятиліття після часу тривалого атеїстичного ігнорування відчувається виправдане посилення інтересу до багатьох аспектів життя, які тією чи іншою мірою пов'язані з релігійною сферою. Особливо це стосується й низки мовознавчих проблем, зокрема таких, як взаємозв'язок мови й релігії, концептуалізація релігійної сфери та її вербалізація, уживання української мови в релігійній сфері та ін. Тому ґрунтовні дослідження Н. Бабич, Н. Дзюбишиної-Мельник, В. Німчука, Н. Мечковської, Л. Полюги, Л. Струганець та багатьох інших, безсумнівно, є на часі. Актуальність зазначених питань підтверджується й низкою дисертаційних робіт С. Бібли, Н. Пуряєвої, І. Грималовського, А. Ковтун, І. Павлової та ін. Однак поза увагою дослідників усе ще перебуває низка питань, що, очевидно, вмотивовується глибиною проблематики.

Українська проповідь неодноразово була об'єктом розвідок вітчизняних науковців. Однак, як видається, залишається актуальними питання її становлення, збереження в ній давніх традицій і вивчення нових тенденцій.

Історія розвитку сучасної проповіді тісно пов'язана з розвитком ораторського мистецтва в Україні, яке, у свою чергу, корінням сягає античності. Засади античного риторичного мистецтва були покладені в основу ранньовізантійських християнських проповідей отців Церкви, зокрема Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Кирила Єрусалимського, Афанасія Александрійського та ін. Дослідники зауважують, що важко переоцінити роль риторики в суспільно-політичному житті ранньої Візантії: „Риторика вплинула на формування багатьох літературних жанрів і якоюсь мірою на своєрідність стилю візантійської літератури взагалі” [1, с.76]. У самих проповідях цих авторів чітко простежується використання фігур класичної античної риторики. Так Т.Вознюк, аналізуючи гомілії „Слово, промовлене під час посухи та голоду” Василія Кассарійського (Великого) та „Слово, промовлене в присутності батька, який мовчав від скорботи після того, як град спустошив поля” Григорія Назіанзіна, звертає увагу на ряд фігур, успадкованих з античної риторичної системи, зокрема на поєднання метаболі (варіації, повторення однієї й тієї ж думки іншими словами) з анафорою (повторенням слова або виразу на початку речення або періоду): „Хто в нас під час молитви проливає сльози, щоб вчасно отримати дощ та зрощення? Хто, щоб змити

гріхи, наслідуючи блаженного Давида, зросив ложе плачем? Хто ноги омив чужинцю та стер пил подорожі, щоб вчасно вмилосердити Бога, бажаючи закінчення посухи? Хто нагодував дитину, що залишилась без батька, щоб зараз Бог зростив нам хліб, подібно до сироти, побитої суворістю вітрів? Хто подбав про вдову, виснажену труднощами життя, щоб тепер отримати необхідну їжу?" [1, с. 77]. У свою чергу, твори як античних риторів, так і ранньохристиянських проповідників уплинули в подальшому на становлення української проповіді.

Безперечно, однією з підвалин християнської проповіді є Біблія, зокрема Книга Екклезіаста. Твору, як і в подальшому проповідям, властива повчальна манера викладу, афористичність, образність виразів: „Сій уранці насіння своє, та й під вечір хай не спочиває рука твоя, не знаєш бо ти, котре вийде на краще”, „Нехай кожного часу одежа твоя буде біла і нехай на твоїй голові не бракує оливи”, „Для всього свій час. Час руйнувати і час будувати, час плакати і час реготати, час ридати і час танцювати, час розкидати каміння і час громадити каміння...”, „все повертається на круги своя”, „хто яму копає, той у неї і впаде”.

Загально визнано, що яскравим зразком проповіді, який становить один з ключових фрагментів Нового Заповіту, є Нагірна проповідь Христа. Повчання Сина Божого, через які він доносив віру в Господа, вжиті в Нагірній проповіді, сьогодні сприймаються як основні для християн і часто використовуються священиками як ідеї проповіді. Самі ж вирази, частина яких містить оксюмори (*багатство в злиднях, радість у муках* та ін.), мають значний вплив на реципієнтів-вірян через свою експресивність. Насичена афоризмами, глибока Нагірна проповідь водночас зрозуміла для сприймання. Така манера викладу стала в подальшому засадничою для християнських священиків, а вирази-біблієзми міцно увійшли в більшість мов, носії яких сповідують християнство, в тому числі й в українську: *сіль землі, світло світу, не судить і несучим димі будете, шукайте і знайдете* та ін.

Особливий розвиток культури християнської риторики у східнослов'янських землях спостерігається, природно, після хрещення Русі 988 року. Імена Святого Феодосія, митрополита Іларіона, Кирила Туровського стали уособленням гомілетичної і – ширше – ораторської майстерності. При цьому варто зазначити, що проповідь у цей період ще значно відрізнялася від сучасної як за формою, так і за змістом, часто перепліталася з іншими жанрами красномовства, зокрема світського. На це звертає увагу дослідниця риторичного українського мистецтва З. Куньч: „Церковна і світська промова у той час становили майже нероздільну єдність. Класифікація типів промов проводилася за іншими ознаками: за тематикою виступу – чи це повчання, чи повідомлення про важливу подію в церковному або світському житті, чи прославлення певної особи тощо; за характером аудиторії – чи це просто малоосвічені люди, які потребують повчань, чи люди, обізнані в „книжном почитанні”, здатні осягнути глибину ідеї, оцінити мистецтво майстра в розробці теми, насолоджуватися красою стилю тощо; за способом виголошення – чи це промова, розрахована на негайне виголошення, чи призначена для вдумливого читання й аналізування тощо. Отже, церковна промова тоді не виділялась як окремий жанр ораторського мистецтва зі своїми специфічними особливостями” [3, с. 185].

Дослідники ораторського мистецтва одностайні в думці, що біля витоків української проповіді стоїть митрополит Іларіон. Зокрема Л. Полюга підкреслює: „Якщо говорити про підвалини релігійної проповіді, то звичайно ми шукатимемо їх у Святому Письмі. Але якщо ми почнемо торкатися нашої національної релігійної проповіді, то ми не можемо її не розпочати від митрополита Іларіона, бо саме він утвердив її на нашій україно-руській національній основі” [5, с. 445].

Взірцем давньоруської урочистої проповіді, безперечно, є „Слово про закон і благодать”, у якому Іларіон продемонстрував і володіння складними фігурами візантійської риторики, й оригінальну побудову твору (вступ, де автор віддає славу Богу), звертання, пояснення (іудейську віра – закон, християнська – благодать), віддання хвали Володимирі за хрещення Русі, а Ярославу Мудрому – за розквіт рідної землі. Для унаочнення абстрактних понять (закон, благодать) Іларіон персоніфікує їх, створює для них діалоги, сприяючи тим самим їх сприйняттю як дійових осіб.

„Слово про закон і благодать” має високий експресивний стиль викладу, створений, зокрема, через антитезове протиставлення образів (Старий Заповіт – місяць, Новий Заповіт – сонце, Старий Заповіт – тінь, Новий Заповіт – світло та ін.). Науковці твердять: „З того, як побудоване „Слово про закон і благодать”, які тропи і стилістичні фігури використано, можна судити про те, що вже були відомі київським авторам секрети античної риторики, очевидно, через переклади грецької богослужбової літератури” [4, с. 97].

Ідеї, закладені митрополитом Іларіоном, знайшли продовження серед когорти проповідників – професорів Києво-Могилянської академії Л. Барановича, І. Гізеля, І. Галятовського, А. Радивилівського та ін.

Серед проповідників доби бароко особливе місце належить Іоанікію Галятовському У третьому виданні трактату „Наука альбо Спосіб зложення казання” 1665 року автор звертає увагу на типи промов, їх структуру, висловлює поради щодо змісту промов, які, на його думку, повинні не лише наставляти християн, а й розширювати їх світогляд, давати поради, захоплювати. Для цього автор радить використовувати багато прикладів, узятих з різних джерел, що й зумовило компілятивність української проповіді цього періоду.

Чи не найбільше уваги І. Галятовський приділяє структурі проповіді, яка до нього мала вільну будову, була більше схожа на бесіду між священиком і вірянами. Завдяки казанням І. Галятовського проповіді стали набувати вигляду літературного твору, в якому простежується єдність предмета, єдність думки, співмірність складових частин, художність викладу. „Основою релігійної промови Й. Галятовський вважає тему (фему), своєрідний епіграф, в якому втілюється основна думка промови. Тема є цитатою з біблійного тексту” [3, с. 186].

І. Галятовський виділяє 3 складових проповіді – екзордіум, нарацію і конклюдію (звернімо увагу, що екзордіум і конклюдію як складові промови виокремлювали й античні риторичні), пояснюючи латинські назви через подання українських відповідників: екзордіум – початок, нарація – повість, конклюдію – кінець. Він обстоював використання в проповідях порівнянь, метафор, алегорій тощо, що, безперечно, сприяло виразненню тексту проповіді, надання їй експресивності й динамічності. Науку складання казань, започатковану І. Галятовським, плідно застосовували й розробляли його учні й послідовники, зокрема відомий теоретик українського ораторського мистецтва А. Радивилівський.

Отже, в XVI – XVII ст. проповідь цілком виокремилася в специфічний жанр релігійної комунікації, який інтенсивно розвивався і впливав на інші жанри і твори, зокрема на Києво-Печерський патерик. Ю. Ісиченко зазначає: „Серед прозових жанрів доби бароко на Україні культова ораторська проза – проповіді, або казання – розвивається чи не найінтенсивніше. Це зумовлювало поступом у ту пору риторичної, однієї з провідних дисциплін у школі; особливостями тогочасного типу культури, котрий тяжів до налагодження прямих комунікативних зв'язків автора, транслятора й реципієнта, але не звільнився остаточно від середньовічної етикетності; характером барокової естетики, схильної до логізованої патетичності, емоційності, яка забезпечувалася формалізованою системою риторичних засобів. Структура барокового казання позначається на поетиці

„Патерика Печерського”, на чіткому визначенні загальної дидактичної тенденції, на введенні окремих повчально-панегіричних частин: похвал Антонієві й Феодосієві. Але чи не найпомітніше цей вплив виявився в архітектоніці окремих агіографічних розділів, спричинившись до виділення ексордіума, нарації та конклюдії, типологічно співвідносних з відповідними розділами казань” [2, с. 81].

Таким чином, оформившись на XVII ст. як специфічний жанр церковно-релігійного красномовства завдяки творчості митрополита Іларіона, І. Галятовського, А. Радивиловського та ін., проповідь зберігає вироблені в зазначений період риси і до сьогодні. Л. Полюга підкреслює: „У кращих проголошуваних релігійних проповідях наших церковних діячів відчувається ота тяглість української проповідницької школи. У сучасних проповідях...не раз зустрічаємо продовження давніх зразків національного проповідництва, які безперервно удосконалюються... Ці проповіді відзначаються глибинним розумінням Божественного, дохідливістю мовного вислову, який не є завуальованим по-філософськи, а його філософська глибина виходить зі самого змісту оповідання, наявного в семантичній структурі підібраних слів, подібно до притч Христових” [5, с. 448].

Як видається, в подальшому перспективним є детальне дослідження мови сучасних проповідей через призму експресивної стилістики і з позицій комунікативної лінгвістики, що уможливить розкриття механізмів успішної релігійної комунікації в умовах сьогодення.

Література

1. Вознюк Т.А. Антична риторична спадщина в мові творів свт. Василя Великого і Григорія Назіанзіна / Т.А. Вознюк // Лінгвістичні дослідження. – 2007. – Вип. 22. – С. 75–79.
2. Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні / Ісіченко Ю.А.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка. – К. : Наук. думка, 1990. – 180 с.
3. Куньч З. До історії термінів „казання” і „проповідь” / Зоряна Куньч // Сучасна українська богословська термінологія : від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 13-15 травня 1998 р.). – Львів : Інститут богословської термінології і перекладів, 1998. – С.184-190.
4. Мацько Л.І. Стилістика української мови / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Полюга Л. До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Іларіон – Галятовський – сучасність) / Левко Полюга // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції (Київ, 5-6 жовтня 2000 р.). – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 444-448.